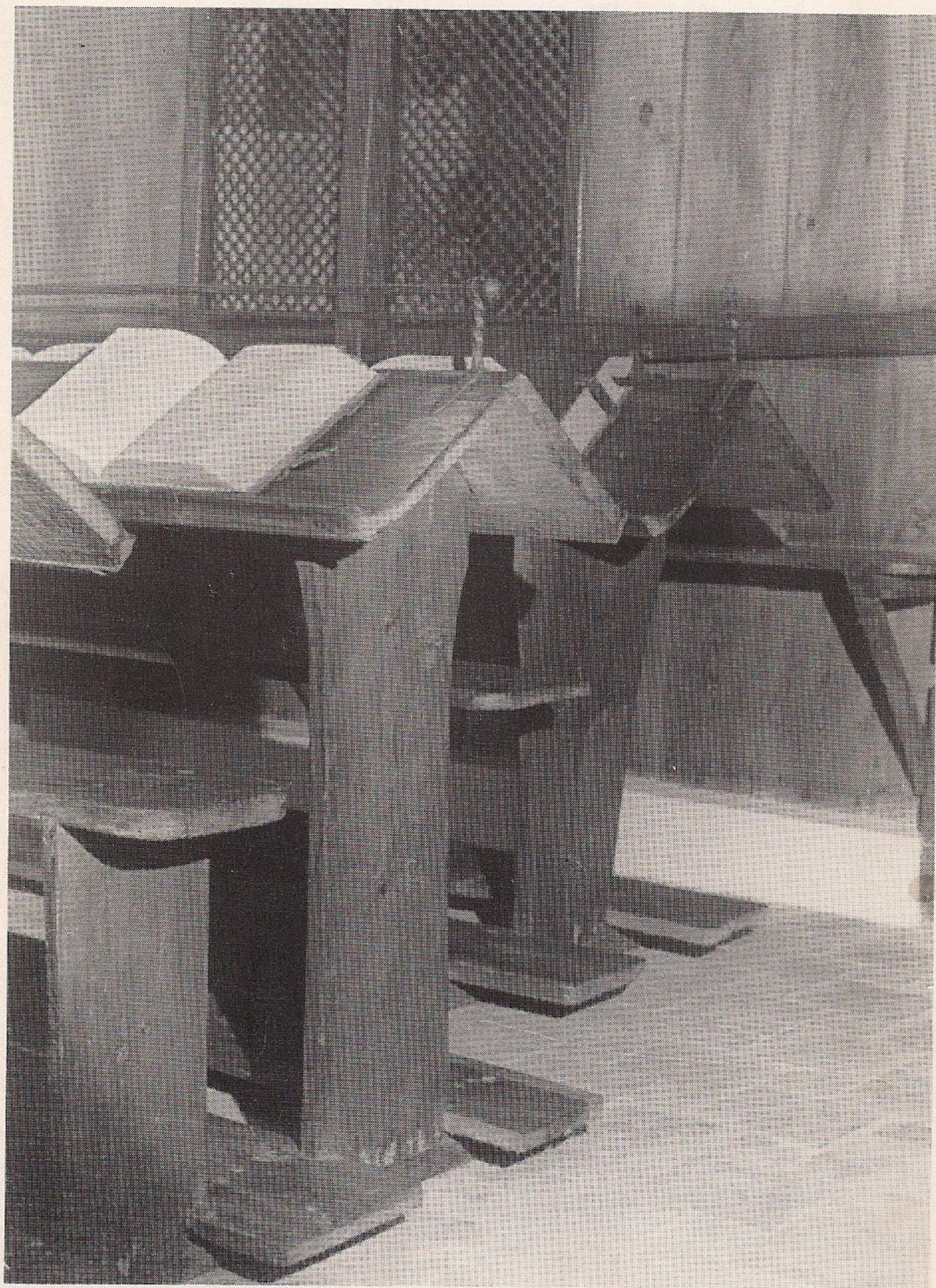

BOEKEN UIT DE LIBRIJE VAN EDAM

Afb. 1. Zuidportaal met de Librije en de Latijnse school.

VOORWOORD

In 1934 werd de boekencollectie uit de Librije van de Grote of St. Nicolaaskerk te Edam voor 50 jaar in bruikleen gegeven aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Aangezien die periode verstreken is, heeft men een nieuwe overeenkomst opgesteld voor de duur van 25 jaar. Dit wilde de kerkvoogdij echter niet stilzwijgend voorbij laten gaan, doch door middel van een tentoonstelling van een groot deel van de verzameling in Edam hoopt zij, in samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek, vele belangstellenden in staat te stellen deze boeken zelf te zien. Bij de tentoonstelling heeft men enkele hoofdthema's aangehouden om een en ander overzichtelijk te kunnen maken. Zo treft men een aantal boeken aan rond verschillende thema's: schoolboeken, illustraties, namen van vroegere gebruikers en eigenaars, humanisten, reformatische geschriften e.d. Bijzondere aandacht is besteed aan de banden, waarvoor een belangrijk deel van de expositieruimte is ingeruimd.

Na een aantal inleidingen over de Librije van Edam en haar boekenschat, is in dit boekje de herdruk opgenomen van de *"Catalogus der boeken uit de voormalige Latijnsche school in de Groote Kerk der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Edam, thans in bruikleen op de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage"*, bewerkt door mej. R. Pennink, 's-Gravenhage 1935. Enkele aanvullingen en verbeteringen zijn onder een aparte rubriek in dit boekje terug te vinden. De oude catalogus is niet meer verkrijgbaar en door nadere studie waren ook nieuwe gegevens bekend geworden. Op deze wijze hoopt dit boekje een verdere aanvulling te zijn op wat reeds bekend was. In 1867 verscheen in Edam de eerste catalogus met als titel *"Catalogus der boekwerken afkomstig van de oude Latijnsche School te Edam, en berustende in de Groote Kerk der Hervormde Gemeente aldaar"*. De boekwerken zijn gerangschikt naar tijdsorde van de uitgave, staat achterin vermeld.

Deze nummering vindt men ook in de catalogus van 1935 terug, waar men de titels echter in alfabetische volgorde heeft afgedrukt. Bij het overbrengen van de boeken naar de Koninklijke Bibliotheek heeft men reeds geconstateerd dat enkele exemplaren ontbraken, die wel vermeld staan in de catalogus van 1867: de nummers 24, 25, 35 en 44 waren niet te vinden en zijn dan ook niet opgenomen in de catalogus van 1935. Intussen is gelukkig nr. 25 teruggevonden na de restauratie van de Grote Kerk, maar de overige nummers ontbreken nog.

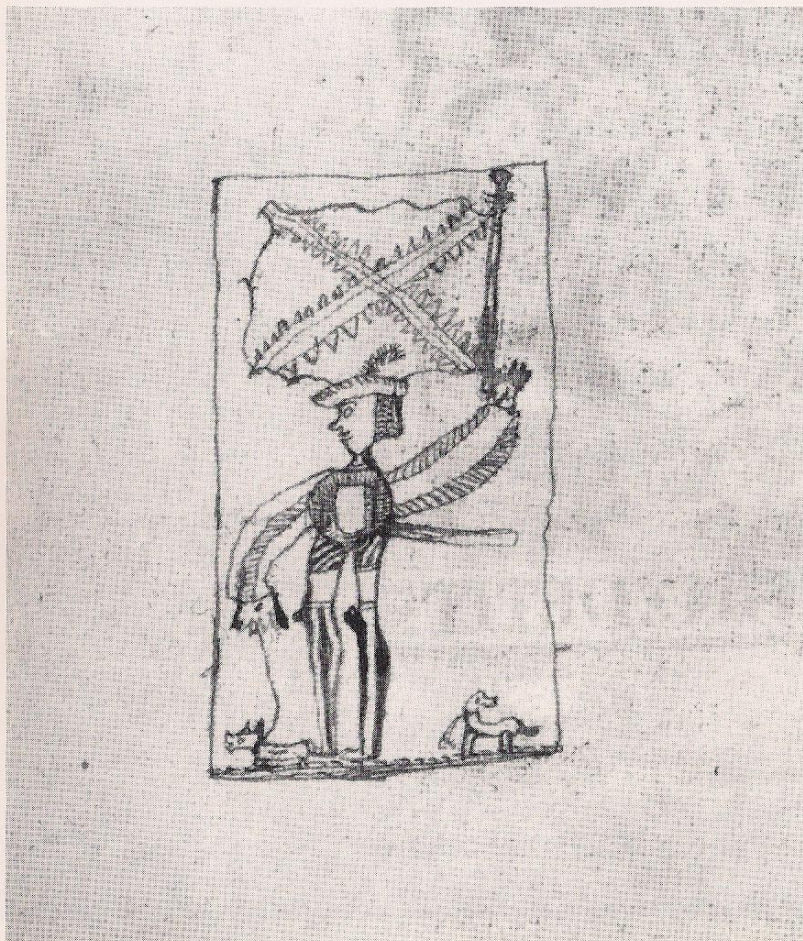
Na de tentoonstelling zal men de meest zeldzame boeken op micro-film zetten, zodat gebruikers van de geschriften gemakkelijk toegang hebben tot de inhoud en de kans op beschadiging miniem wordt. Daar in de loop der jaren nauwelijks aandacht is geschonken aan de Librije en de boeken die zich daar bevonden, is een unieke verzameling behouden gebleven. Vele boeken bevinden zich nog in originele staat, wat vooral bij de banden van belang is. Het pogen nu is alles zo goed mogelijk te bewaren voor latere geslachten en daarvoor biedt de plaatsing in de Koninklijke Bibliotheek de beste garantie.

College van kerkvoogden.

Noot

1. In de catalogus van 1867 lezen we:

- 24a Annotationes P.Melanthonis in Matthaeum, in Historiam
Passionis Domini, in Joannem, exc. Tubingae apud
Hulderrichum Morhardum, 1523.
- 24b Postillatio Joan. Bugenhagii, (defect).
- 35 Haymonis pia brevis ac dilucida in omnes psalmos
explanatio. Antverpiae ex. off. Graphei, 1533.
- 44 Joann. Chrysostomi comment. in Epist. Pauli ad Romanos
et in utramque ad Corinthios, (1539?).

Afb. 2. Zestiende eeuwse kindertekening in Edam 8.

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE LIBRIJE

Over de bouwgeschiedenis van de huidige Grote of St. Nicolaaskerk te Edam is documentair weinig bekend. De vroegste mededeling over de bouw van de kerk is de grafelijke bepaling van 1413, waardoor ieder die poorter wil worden verplicht wordt te "geven die heyliche kerck een dusent steens of 't geldt daer voer" (W.P.Costerus, blz.8). Hij zal uitgevaardigd zijn in verband met de aanvang van de bouw van de St. Nicolaaskerk. Gedurende de hele vijftiende eeuw en de eerste helft van de zestiende eeuw moet aan de laat-gotische hallenkerk gebouwd en verbouwd zijn. In 1572 ging de kerk over in Protestantse handen. De eerste predikant was Paulus Pieterszn. van 1572 tot 31 augustus 1575. Dit is tevens de vroegst bekende naam uit de geschiedenis van de Librije.

Wanneer het zuiderportaal met de hoofdtoegang en de Librije precies gebouwd is, kan niet gezegd worden. Wel staat vast dat het zuiderportaal, net als het koor, vóór 1538 gesticht is. Het bevat gelijkvloers naast de hoofdtoegang tot de kerk de predikantenruimte en een ruimte die vroeger als sacristie dienst deed, en op de bovenverdieping de Librije of bibliotheek. Naast de Librije en boven de entree is vóór 1561 de Latijnse school gevestigd. Volgens een rekening wordt in 1561/62 betaald aan "Jan van der Elburch XV st. vant reysen ende costen vant school".

De laat-gotische aanbouw van de kerk is het rijkst gedetailleerde gedeelte van de kerk, met gebruikmaking van relatief veel bewerkte natuursteen. De Librije ligt met de hoofdingang van de kerk heel markant in de visuele as van de Grote Kerkstraat. Hiermee wordt een sterke betrokkenheid aangegeven tussen de kerk + Librije en de stad, ondanks de randligging ten opzichte van de stad.

Met de brand van 23 februari 1602 is de Librije niet afgebrand maar er was wel schade aan het dak en de verdiepingsvloeren. De collectie oude boeken is evenmin verloren gegaan. De vensters van de Librije zijn tijdens de laatste restauratie in hun oorspronkelijke staat teruggebracht. Ook het schoorsteenkanaal, waarvan de aanzetten in de zwaar uitgevoerde buitenmuur werden teruggevonden en dat in verbinding stond met de sacristie, werd aan de buitenzijde weer opgetrokken. De hogels en de kruisbloem op de topgevelbeëindigingen werden eveneens in hun oude staat teruggebracht.

In 1886 heeft de architect Jos. Kuypers een restauratieplan gemaakt dat gelukkig niet is uitgevoerd. Door toepassing van een aantal neostijlen had bij uitvoering de Librije een metamorfose ondergaan. De Librije heeft, vooral door de zeskantige traptoren die naar de bovenverdieping leidt, een herkenbaar silhouet. In de kleine raampjes van de traptoren zijn glasscherven verwerkt van de gebrandschilderde ramen uit de restauratieperiode 1934. Op één ervan vindt men een voorstelling van het offer van Abraham. Deze scherven zijn vroeger bij restauraties uit andere gebouwen in de ramen verwerkt - men noemt dit "verloren scherven". In de middelste van de drie lege beeldnissen boven de ingang zal zeker het beeld van St. Nicolaas gestaan hebben. De consoles en baldakijnen hebben een laat-gotische zeewier-versiering.

In tegenstelling tot de rijk geornamenteerde buitenzijde is de bibliotheekruimte zelf eenvoudig ingericht met een plavuizen vloer en eiken balken met vloerhout. Met de wit gepleisterde wanden is hiermee een sfeervolle ruimte geschapen. Een eenvoudige houten wand met een verfijnd stukje smeedwerk in de vorm van een rooster, aan de randen geaccentueerd door roosjes, vormt een afscheiding met de ruimte van het bovenportaal. In de hoek van de bibliotheekruimte vormt een op + 70 cm hoogte ingemetselde natuurstenen plaat, met afvoer naar buiten, waarschijnlijk een oude primitieve piscina. De eenvoudig uitgevoerde grenen bankjes met lessenaars, de lectrijnen, zijn dicht op elkaar geplaatst en zijn bovenop voorzien van een smeedijzeren stang waaraan de boeken met kettingen verbonden waren. De bankjes met lessenaars zijn waarschijnlijk een keer vervangen en mogelijk is de opstelling ook niet ongewijzigd gebleven. Een en ander wordt vermeld in de *beschrijving van het bisdom Haarlem*. In plaats van de oude collectie boeken, in bruikleen bij de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, liggen er 81 Bijbels (gedateerd van 1830 tot 1890) en 86 oude gezangboeken uit 1806. De meeste Bijbels zijn tijdens de restauratie van 1963-1979 nagekeken en weer voorzien van hun sloten in koper en leer.

De westelijk gelegen (school)ruimte is met dezelfde materialen behandeld als de bibliotheek. Langs de wanden zijn echter eiken bankjes met een lambrisering aangebracht. Een smeedijzeren muurkuis en een gemetselde kastruimte, voorzien van een zware eiken deur met dubbele sloten, vormen de vaste inrichtingsobjecten van de school. Er is een klein eiken muurkastje, dat voorzien is van geprofileerde deeltjes. Een bijzonderheid zijn een viertal renaissance stoeltjes. De dunne gedraaide spijltjes in de rug met de strakke vorm van de houtconstructie ademen in deze ruimte een aparte sfeer. De eiken tafel met de voormalige kerkstoeltjes vormen de wat later gedateerde interieurobjecten. Voorts zijn er een tweetal oude tinnen inktpotten, zgn. "raadheertjes" uit de 17e eeuw, die het schrijven in de school benadrukken.

D.Bak

Geraadpleegde literatuur:

J.J.F.W. van Agt, *De provincie Noordholland*, eerste stuk, 's-Gravenhage 1953 (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst 8, eerste stuk).

W.P. Costerus, *De Grootte of St. Nicolaaskerk te Edam en haar bezitters*, niet gepubliceerd handschrift, waarvan zich een kopie bevindt in het Streekarchief van Purmerend.

A. Driessen, "Edam vóór de hervorming (Waterland VII)", in *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 31 (1908), blz. 127-190.

C.J. Haan, "Pastoors der St. Nicolaaskerk te Edam", in *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 3 (1875), blz. 1-20.

DE GESCHIEDENIS VAN DE LIBRIJE

Op verschillende plaatsen in ons land treft men kerken aan die een librije bezaten of nog bezitten, zoals in Zutphen, Enkhuizen en Edam. In enkele gevallen is het mogelijk gebleken de ontstaansgeschiedenis enigszins te kunnen volgen. Een librije kan voortgekomen zijn uit een bundeling van boekenverzamelingen uit diverse kloosters, die na de reformatie gevaar liepen verloren te gaan. Plaatselijke overheden zagen het belang van de collecties in en brachten deze dan onder bij een kerk. Als bewaarders traden meestal de kerkmeesters op die nauwe banden onderhielden met de plaatselijke autoriteiten. Soms was het nodig ter wille van een dergelijke verzameling een ruimte naast de kerk te bouwen, die dan de naam van librije kreeg. Ook is het mogelijk dat geestelijken, aan een bepaalde kerk verbonden, zelf hun boeken bijeenbrachten in een ruimte van de kerk, waardoor ook anderen over hun boeken konden beschikken. Boeken waren in die tijd nog erg kostbaar en uitlenen deed men niet graag. Voor het onderwijs, dat in vele gevallen ook vanuit de kerk gegeven werd, kon het van belang zijn dat de docenten een aantal boeken konden gebruiken. Bij het overlijden van geestelijken of geletterde burgers werd soms de persoonlijke bibliotheek aan de librije nagelaten en ontstond als het ware vanzelf een algemene bibliotheek, die steeds omvangrijker werd. Om ontvreemding te voorkomen werden de boeken aan kettingen vastgelegd op de leestafels. Ter plekke moest men dus studeren, wat gezien de verlichting en verwarming niet altijd even aangenaam zal zijn geweest. De meeste collecties uit Nederlandse librijes zijn in de loop der tijden uiteengevallen en niet of nauwelijks meer te reconstrueren.

Over de eerste jaren van de Edamse Librije weten we weinig. Naast de bibliotheek die wellicht uit niet meer dan enkele boeken bestond, bevond zich een ruimte waarin les werd gegeven, de zgn. Latijnse school, waaraan nu eens twee, dan weer een schoolmeester verbonden lijkt te zijn geweest. Van enkele boeken uit de verzameling komt duidelijk naar voren dat ze gebruikt zijn bij het onderwijs. Maar de meeste boeken waren duidelijk bedoeld voor theologen en burgers die het Latijn konden lezen, de taal waarin het merendeel van de boeken is geschreven. De eerste gebruikers moeten waarschijnlijk gezocht worden onder de geestelijken die aan de kerk verbonden waren: in de jaren rond 1550 waren dat een pastoor met drie vicarissen. Naast de kerk bevond zich een zusterconvent van de H. Maria Magdalena. Verder stond in de onmiddellijke omgeving van de kerk een zgn. seminarishuis der franciscanen, waarin meestal maar een pater verblijf hield die ook de pastorale zorg voor de zusters had. Hoewel de namen van enkele geestelijken uit die periode bekend zijn, hebben we in de boeken van de Librije deze niet teruggevonden! Wel komen we enkele andere namen tegen, waarvan we hier de belangrijkste willen noemen met de bijzonderheden die over hen bekend zijn.

In de jaren 1561 of 1562 is een zekere Jan van der Elburch op sollicitatiebezoek geweest in de stad Edam voor de functie van leraar aan de latijnse school? In een Bijbel (Edam 27) vinden we voorin deze naam terug als Joannes Petri Elburanus 1583, 12 mei (?). Op zijn beurt heeft een zekere Jan Peterszn. Scrijver, met toestemming van de kerkmeesters, dit boek geruild op 2 februari 1586. Laatstgenoemde was in die jaren zelf kerkmeester en een broer van hem, Simon Pieterszn. Scrijver was lid van de vroedschap in de jaren tachtig van de 16e eeuw.

Bij het overlijden van de eerste predikant Paulus Pietersz. die voor 1572 als rooms-katholiek priester werkzaam was geweest, werd zijn boekenbezit of een deel ervan door hem nagelaten aan de Librije. Aangezien hij overleed in 1576, moet er op dat moment al een collectie boeken hebben bestaan. De door hem nagelaten boeken zijn geschreven in het Latijn en van de hand van verschillende auteurs: naast enkele werken van kerkvaders vinden we titels van enkele reformatorische schrijvers. Dit wijst er op, dat de pastoor-predikant al voor zijn overgang naar de hervormde kerk boeken bezat van aanhangers van de nieuwe leer.

Ook de naam van een andere Edammer wordt in enkele boeken genoemd: Jacob Janszn. Breed. Deze naam komen we tegen in het trouwboek, waarbij vermeld staat: "woonende by 't Stedehuys, gehuwd met Maritgen Gerritsdr. van Lewarden tot Vrieslandt, woonende op de Nieuwen Haven, 5 nov. 1600". Tot in het begin van de 18e eeuw komen we onder de namen van de bestuurders van de stad Edam de naam Breed tegen. Ook hij bezat boeken van reformatorische auteurs, maar daarnaast ook van voor-reformatorische tijd. Een aantal boeken zijn in de verzameling van de Librije terecht gekomen uit het bezit van vader en zoon Puppius. Gulielmus (Willem) Puppius Erckrath Dusseldorpius was vanaf 1585 tot in 1617 predikant van de hervormde gemeente te Edam. Zijn zoon Robertus, komend van Middelie en Axwijk, plaatsjes in de onmiddellijke omgeving van Edam, werkte van 1616 tot in 1619 als predikant in Edam. Uit aantekeningen in twee van zijn boeken blijkt dat hij zijn boeken kocht bij handelaren in Alkmaar en Amsterdam (Edam 10,18).

Helaas zijn we er niet in geslaagd alle namen van personen die als eigenaar of gebruiker van boeken vermeld staan, te achterhalen. Zo lezen we in een der boeken (Edam 17), een liedboek: Broeder Gerardus is mijn eigenaar. Was hij een der bewoners van het terminarishuis naast de kerk? In Edam 43, een boek van Dionysius Carthusianus die leefde van 1402 - 1471 in de omgeving van Roermond, staat (in vertaling) te lezen: "dit boek heeft Jacobus Leonarduszn. aan Simon Janszn. van Groningen, zijn pastoor, tot een eeuwige herinnering gegeven. Deze Jacobus Leonarduszn. koster van de kerk en schoolmeester, stierf 7 juni 1582, omstreeks 50 jaar oud". Of deze Jacobus te Edam aan de kerk en de school verbonden was is onbekend gebleven. Onmogelijk is het om mensen als Jan van Edam nader te beschrijven, bezitter van een boek met de fabels van Aesopus uit 1513 (Edam 8:1) of Petrus Purmeranus, gebruiker van de parafrase van de tekst van het Mattheus-evangelie, zoals Erasmus die had vervaardigd (Edam 21:1). Wel blijkt dat deze mensen uit Edam en omgeving afkomstig zijn geweest en behoorden tot diegenen die het Latijn konden lezen. Dat kon ook Jan Janszn. uit Edam, eigenaar van de *Institutiones imperiales*, een juridisch geschrift uit 1506 (Edam 7).

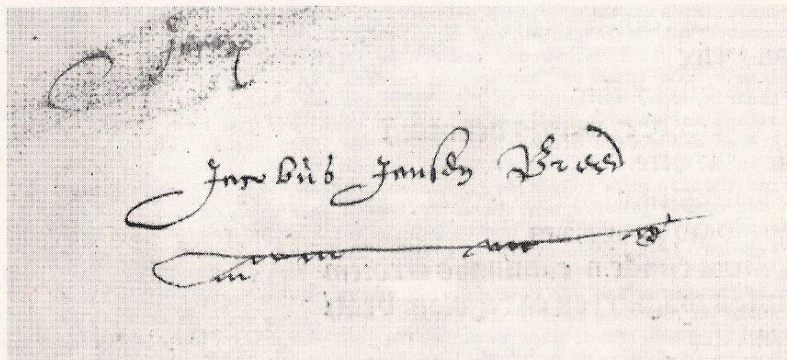
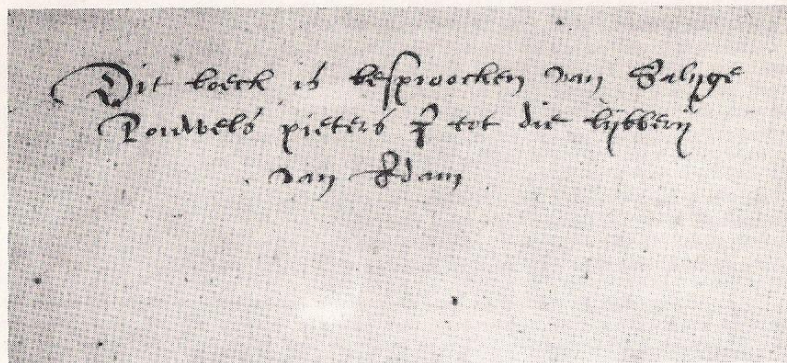
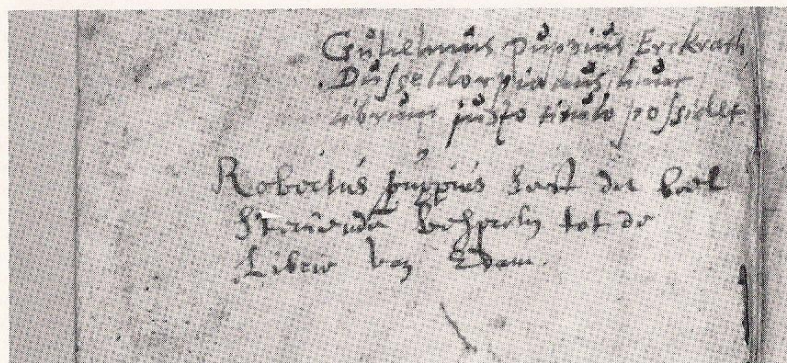
Vele geschriften zijn wat hun inhoud betreft luthers te noemen, al komen ook voor-reformatorische schrijvers in de verzameling van de Librije voor. Een belangrijke plaats nemen verder uitgaven van geschriften van kerkvaders in, al dan niet gebaseerd op de uitgaven van Erasmus van Rotterdam, van wie 9 werken in de Librije aanwezig zijn, waaronder de parafrase van de tekst van Mattheus, Marcus en Johannes in 3 losse banden. De meest voorkomende auteursnaam is die van Heinrich Bullinger (1504-1575) die als opvolger van Zwingli in Zurich heeft gearbeid als predikant. 15 titels staan op zijn naam. Van Johannes Calvijn zijn maar 3 geschriften terug te vinden, wat maar een klein aantal is op het totaal.

In de Librije waren naast de vele latijnse geschriften maar enkele nederlandstalige boeken te vinden. Het oudste daarvan is het anonieme in 1564 uitgegeven *Een voorbeeldende gedaente eens waarhaftigen Christenen uit God geboren* (Edam 70:3). Aan de hand van vele Bijbelteksten wordt uitgelegd wie de ware christenen zijn en dat het leven van de ware christen gepaard gaat met veel lijden. Voor zover bekend is dit een uniek exemplaar,

vermoedelijk geschreven door een auteur, die men moet zoeken in kringen van vervolgte protestanten. Een ander boek in onze taal is het bekende en veelgelezen *Huysboek* van Bullinger, in 1563 voor het eerst in onze taal uitgegeven met de initialen van de vertaler I.D. Het Edamse exemplaar (Edam 95) is uit 1595. Verder treffen we in de Librije de *Acta* van de Dordtse synode (Edam 96) aan en een herdruk van de *Historien der vromer martelaren*, voor het eerst in 1559 te Emden verschenen van de hand van de predikant Adrianus van Heemstede. Het in Edam bewaarde boek is een bijgewerkte en aangevulde uitgave uit 1657 (Edam 108). Het is tevens het jongste boek in de Librije-collectie, hoewel we ook nog een theologisch dictaat uit de 18e (?) eeuw tussen de boeken aantreffen, wellicht van de hand van een der Edamse predikanten. Vanaf de tweede helft van de 17e eeuw zijn waarschijnlijk geen nieuwe boeken aan de verzameling toegevoegd. Gegevens over gebruikers en beheerders ontbreken, zodat we gerust kunnen aannemen dat de Librije als leesbibliotheek nauwelijks functioneerde. Aan onderhoud van de boeken en aan een beschrijving van de boeken werd niets gedaan. Eerst in de 19e eeuw begint men interesse te tonen voor de Librije en de collectie geschriften, daar bewaard. In 1867 verschijnt de eerste catalogus en ook is in deze eeuw het meubilair vernieuwd. Na 1934, toen men de aanwezige boeken naar de Koninklijke Bibliotheek had overgebracht, heeft men er enkele uit die bibliotheek afkomstige dubbelten neergelegd, die tijdens de restauratie van de jaren zestig en zeventig werden opgeborgen. Op dit moment treffen we in de Librije een verzameling 19e eeuwse Bijbels en liedboeken aan, die de lectrijsen en kasten grotendeels vullen en op zich al weer een aardige verzameling vormen. Op deze manier is het mogelijk gemaakt een indruk te geven hoe de Librije er uit gezien heeft van ongeveer 1550 tot 1934 toe, toen de hele collectie er nog aanwezig was.

1. Voor de namen vermeld in de boeken zie men het register op blz. 33.
2. Gegevens komen voor het grootste deel uit:
A.Driessen: Edam vóór de hervorming (Waterland VII); in *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 31e deel (1908) blz. 127 - 190.

S.Bijl

Afb.3. Aantekeningen van en over vroegere bezitters:
Jacobus Jansen Breed, Pouwels Pieterszn.,
Gulielmus Puppianus en Robertus Puppianus (Edam 3, 88 en 101).

De Librije van Edam bevat 158 gedrukte werken in 107 banden, en bovendien twee late handschriften. In tegenstelling met de Librije van Zutphen, de belangrijkste overgeleverde Librije in Nederland, komen er in de Edamse collectie geen middeleeuwse handschriften voor wel zijn er vijf incunabelen, boeken gedrukt met losse, loden letters vóór 1501. In de bibliografie zijn de incunabelen vaak als een aparte categorie boeken behandeld. De eerste 45 jaren na het uitvinden van de boekdruk-kunst door Johann Gutenberg in Mainz, vertoonden de gedrukte boeken nog vele kenmerken van het geschreven boek, zoals dat daarvoor gemaakt werd en zoals het ook nog een aantal jaren naast het gedrukte boek gemaakt bleef worden. De incunabelen hadden zelden een titelpagina en vermeldden ook elders in het boek, bijvoorbeeld aan het eind in een colofon, vaak niet wie ze waar en wanneer gedrukt had.

Incunabelen werden ook nog wel, zoals tot dan toe de handschriften, met de hand versierd. De versiering kon bestaan uit rode of blauwe hoofdletters (Edam 1), aan het begin van een hoofdstuk, maar ook wel uit kleine schilderijetjes, randversieringen in de marges (Edam 4). Bij het drukken werd de ruimte voor de met de hand in te vullen hoofdletter of initiaal uitgespaard; soms werd op die plaats een kleine letter, een representant, gedrukt, zodat de rubricator, degene die met rode inkt of rubriek de hoofdletter schilderde, wist welke letter hij moest invullen. Ook in de 15e eeuw waren er al drukkers die in plaats van met dit handwerk, hun tekstindeling aanbrachten met behulp van houtsnede-initialen. Ook voor verdere verluchting van de tekst werd voor illustraties gebruik gemaakt van in houtblokken uitgesneden voorstellingen. Geen van de vijf Edamse incunabelen is echter geïllustreerd. Er zijn twee incunabelen (Edam 2 en 3) die niet volledig vermelden door wie ze waar en wanneer gedrukt zijn. Door onderzoek van lettertypen, papier, band en handschriftelijke aantekeningen in de overgeleverde exemplaren kunnen incunabelen vaak gedetermineerd worden.

Van de editie van Edam 2 is er in Parijs in de Bibliothèque Sainte-Geneviève een exemplaar waarin geschreven staat dat het gekocht is in juni 1488. Hierdoor staat vast dat het boek vóór die datum gedrukt moet zijn. Het papier waarop Edam 2 gedrukt is, komt voor in België en Keulen. De overgeleverde exemplaren in Duitsland en Oost-Europa hebben ertoe geleid dat men thans Keulen als waarschijnlijkste plaats van drukken beschouwt en niet een van de grote Belgische drukkerscentra zoals Antwerpen of Leuven.

Edam 3 is ook een incunabel met beperkte gegevens over zijn ontstaan, maar op blad 59 staat het jaartal 1484, en de naam van de drukker Bartholomaeus de Unkel, wordt met de afkorting B.D.V. gegeven. Een extra complicatie bij deze druk is nog dat deel 2, zoals uit de lettertypen blijkt, door een andere drukker, Johann Koelhoff senior gedrukt is. Edam 3 is ook de enige incunabel waarvan een vroegere bezitter bekend is, namelijk Jacobus Jansen Breed, die in 1600 in Edam woonde. Naast deze Keulse incunabel zijn er uit zijn bezit in de Librije nog een Parijse druk van 1518-1519 (Edam 16) en drie reformatorische werken waarvan er één in 1545 in Bazel gedrukt is (Edam 55) en twee in Zürich, beide van de auteur Bullinger, in 1549 en 1552 (Edam 64:1 en 71).

Het hoofdbestanddeel van de collectie zijn de drukken uit de 16e eeuw. Dat komt ook tot uiting bij de boeken van de vroegere bezitters zoals van Breed hierboven, en bij de drie andere belangrijke donateurs van de Librije Pouwels Pietersz. en Gulielmus en Robertus Puppianus.

Wanneer we de nagelaten boeken van deze drie predikanten bekijken, kunnen er enkele opmerkingen gemaakt worden.

De in 1576 gestorven Pouwels Pieterszn. bezat vrij veel reformatorische werken van o.a. Beza, Calvijn, Bullinger, Naogeorgus en Spangenberg. Zijn boeken dateren van c. 1523 (Edam 31:2) tot 1570 (Edam 90). Zij zijn gedrukt in allerlei plaatsen van Europa: Bazel, Genève, Zürich, Frankfurt, Parijs, Straatsburg en Rostock. Tot 6 jaar voor zijn dood heeft Pouwels nog boeken gekocht.

De verzamelingen van Gulielmus Puppius, predikant te Edam van 1585-1617, en zijn zoon Robertus, predikant in Edam van 1616-1619, vertonen een heel andere samenstelling dan die van Pouwels. In het bezit van de Puppiussen overheersen de kerkvaders. De boeken van Gulielmus zijn verschenen in de jaren tussen 1523 en 1584. Uit handschriftelijke aantekeningen in Edam 22 en Edam 49 blijkt dat hij deze twee boeken respectievelijk al in 1565 en 1562 in zijn bezit had. Uit de periode van 1585 tot 1617, toen hij predikant was, is er niet één druk.

Ook bij Robertus overheersen de niet reformatorische auteurs zoals o.a. Chrysostomus, Hieronymus, Cyrillus Alexandrinus, Tertullianus en Gregorius. De verschijningsdata liggen tussen 1505 en 1564. Net als van zijn vader zijn er van hem dus ook geen boeken in de Librije gekomen, die verschenen zijn tijdens zijn latere levensperiode. Uit handschriftelijke aantekeningen in exemplaren blijkt dat hij toen nog wel boeken kocht. In een Lyonese druk van 1512 (Edam 10) staat dat hij deze in 1613 te Alkmaar kocht, en in 1617 kocht hij in Amsterdam een Bazelse druk van 1528 (Edam 18:1). In een niet leesbaar jaar in de 17e eeuw kocht hij nog een Bazelse Hieronymus uitgave van 1537 (Edam 41). Ook de boeken van de Puppiussen komen uit heel Europa, behalve Italië: Antwerpen, Bazel, Straatsburg, Keulen, Bremen, Parijs en Lyon.

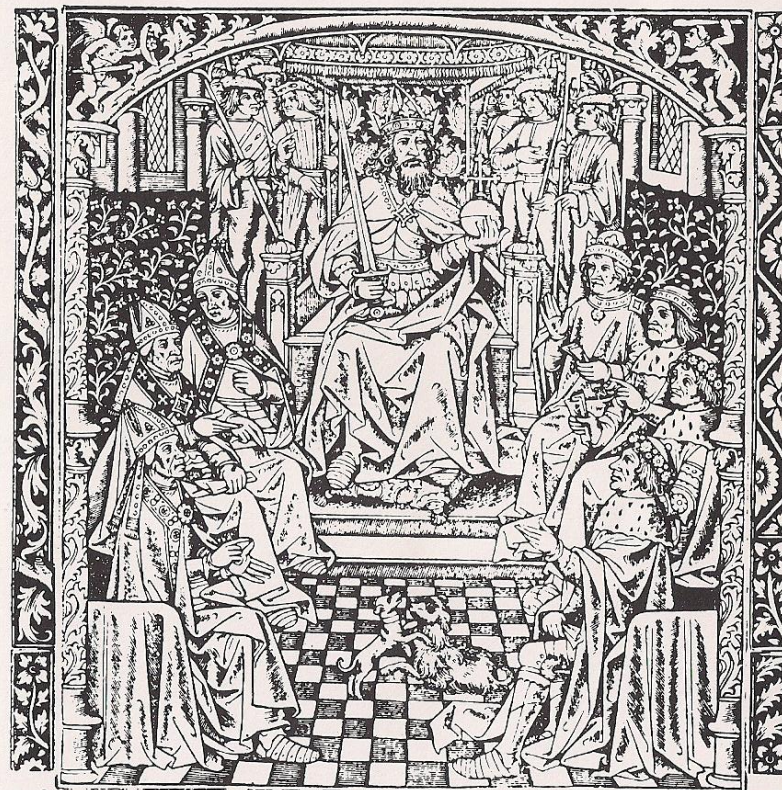
In een betrekkelijke kleine collectie als die van Edam komen toch de grote drukkerscentra tot uitdrukking door de van daar afkomstige hoeveelheid exemplaren. Het voornamelijk theologische karakter van de collectie bepaalt mede dat er uit Bazel het grootste aantal werken komt: 28, gevolgd door Zürich met 18, evenals Keulen en Parijs. De Nederlanden komen pas daarna met 11 drukken uit Antwerpen en 7 uit Leuven. Collectievorming werd hier dus niet bepaald door de boekproductie in de eigen omgeving -uit Noord-Nederland zijn er in totaal slechts 8 drukken- maar was internationaal. Er bevinden zich in de collectie vier unica, boeken waarvan geen ander exemplaar bekend is. Het zijn:

- Franciscus Philelphus. *Epistolae*. Deventer, A. Pafraet, 1516. (Edam 8:5).
- J. Thierry Lingonensis. *Lectura*. (Leuven, D.Martens, 1520). (Edam 14:2).
- Cicero. *Oratio pro M. Marcello*. (Leuven), D.Martens, (c.1520). (Edam 14:5).

- Een voorbeelde ende gedaente eens waerhaftigen Christenen. (Zonder plaats, zonder drukker), 1564. (Edam 70:3).

Verder zijn er nog zeven werken waarvan slechts één of twee andere exemplaren bekend zijn: Edam 8:1, 8:2, 8:4, 9:1, 14:4 en 21:2.

G.van Thienen

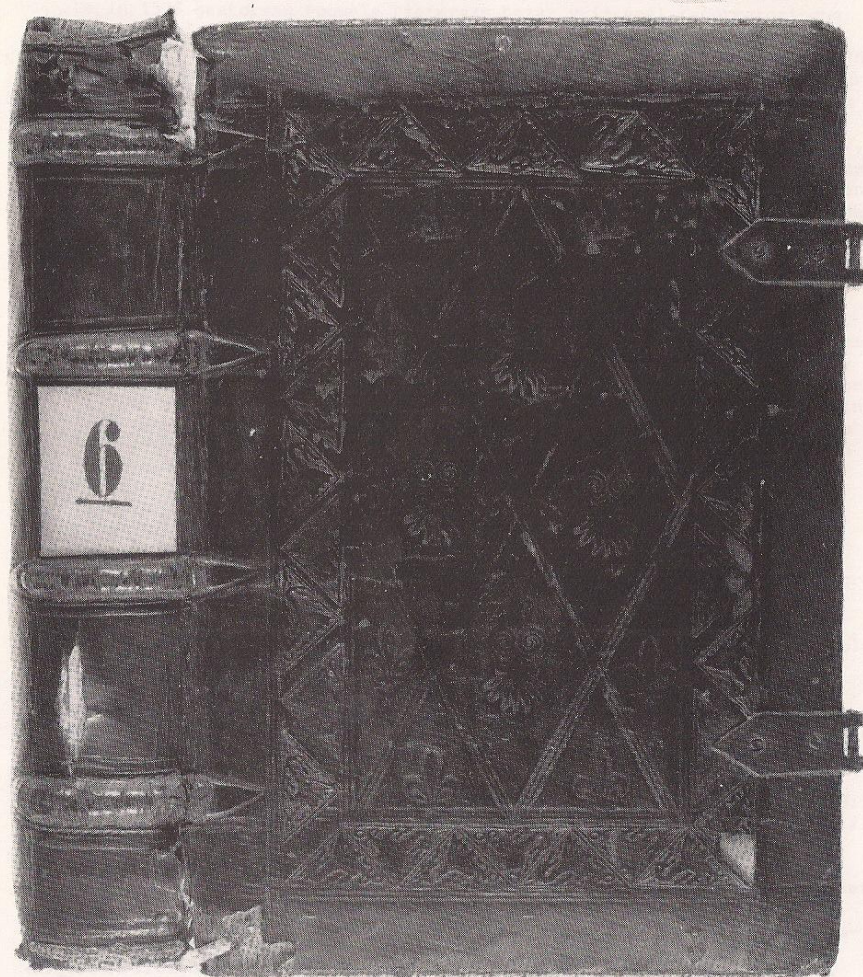

Inſuetū per iter nūc te Bertholde pfectū
Oderit ipſe licet ſtrenue nemo feret.
Dortor gorgoneis vt plebs iſecta veneniſ:
Arma ſue lingue ponat acerba crucis.
Nobilis/r fama mult' recitāda ſub oris/
Nullo pungat pollice charta recens.
Equoreis p̄ceps recidat ſub fluctib' atro
Sincerū dente qui lacerabit opus.

Comin' has ſpectās chartas eq̄cola q̄ſq̄
Nybleis plenas reſciet eſſe fauīs.
Aurea cefaret cernendo volumina (uris)
Drecipiti falſas turbine tolle notas.
Dandūtur tenui multe ſub codice leges.
Am cunctam iuris dat breuis iſte liber.
Immunis turpi poſt hoſtica labe pericla.
Spiritus alta poli morte premēte petat.

Cūſus nomen continetur
Elementis prioribus:
Cū nunc cinis eſtmetur
Mens fruatur celeſtibus.

Afb.4.Houtsneede in Edam 7, blad 16 verso.

Afb. 5. Kalfsleren boekband, blind bestempeld, afkomstig uit Gent(?), eerste helft 16e eeuw (Edam 6).

DE BANDEN

De banden om de boeken van de Edamse Librije werden, met uitzondering van enkele in de eerste helft van onze eeuw vernieuwde banden waarover hier niet gesproken wordt, gedurende krap anderhalve eeuw gemaakt, tussen het einde van de vijftiende eeuw en ca. 1620. Overeenkomstig de toen heersende gewoonte werden zij niet in opdracht van de uitgever vervaardigd, zoals vandaag de dag het geval is. De boeken werden in losse katerns verhandeld en verzonden, soms over een groot deel van Europa, om pas in opdracht van de eerste eigenaar in een jasje gestoken te worden. Dat was dus wat betreft de zorg en de luxe in de uitvoering niet alleen afhankelijk van het kunnen van de binder, maar ook van de smaak en middelen van deze eigenaar. Ondanks hun grote stevigheid waren en zijn vroegere banden aan verval onderhevig en moeten zij daarom wel eens herbonden worden. Ook gebeurde het vroeger dat boeken, na van eigenaar verwisseld te zijn, opnieuw gebonden werden omdat de nieuwe eigenaar een modernere band prefereerde.

Zoals hieronder zal blijken is aan de banden van de Librije af te lezen dat zij door een groot aantal verschillende binders zijn gemaakt, waarvan we de namen niet meer kunnen achterhalen. Doorgaans was de eerste eigenaar de opdrachtgever, tientallen jaren vóór zij in de Librije werden opgenomen. Diverse afzonderlijke banden blijken uit Amsterdam of in elk geval uit Noord Holland te stammen, terwijl andere uit Oost Nederland (b.v. Groningen) komen. Maar menige band werd buiten Nederland gemaakt, in de Zuidelijke Nederlanden, in Duitsland of in Frankrijk. De wel naar voren gebrachte stelling dat banden na eenmaal gebonden te zijn zelden meer buiten de plaats van binden terecht kwamen, blijkt voor de boeken van de Edamse Librije maar zeer ten dele op te gaan. Weliswaar is een deel van de boeken afkomstig van Edammers als Pouwels Pietersz en Robert Puppius, maar de laatstgenoemde had diverse boeken van zijn vader, die uit Düsseldorf afkomstig was en daarvandaan ongetwijfeld boeken had meegenomen. En ook andere eigenaars kunnen van elders gekomen zijn, terwijl dezelfde Puppius boeken kant en klaar gebonden gekocht heeft in b.v. Alkmaar.

Vertegenwoordigen de banden qua herkomst een veel groter gebied dan men wel zou verwachten, ook op technisch gebied zijn zij veel minder homogeen dan voor zo'n betrekkelijk kleine hoeveelheid door de eeuwen bij elkaar gebleven stukken voor de hand zou hebben gelegen¹⁾. Gemeen hebben ze de binding op verhoogd aangebrachte stroken leer of touw, al dan niet zichtbaar in het eindresultaat, waartegen de afzonderlijke katerns aan zijn genaaid. Enkele boeken zijn middels leren riempjes gezet in banden van slap perkament, waarbij het 'achterplat' een perkamenten verlengstuk heeft gekregen en de gesloten band eruit ziet als een enveloppe (Edam 52). Voor zo'n omslag gebruikte men niet altijd nieuw perkament, wanneer oud perkament van b.v. een in onbruik geraakt handschrift voor handen was. Na versneden te zijn kon het met de tekstkolommen rechtop, dwars of op de kop geplaatst (Edam 10) om een boek gezet worden en aldus nog een functie hebben.

De meeste Librije-bandens zijn echter in leer uitgevoerd, in zo goed als uitsluitend kalfsleer dat zorgvuldig gekolfd (gladgemaakt) is en daarna veelal van een bestempeling voorzien. Slechts twee banden

steken in varkensleer ²⁾ - zij werden waarschijnlijk in Duitsland gemaakt waar dit zo duurzame materiaal lange tijd bij voorkeur gebruikt werd. Banden in marokijn (geiteleer) ontbreken te enen male, een be-
wijs eens te meer dat geen van de Librije banden in Italië is gemaakt. Een groot aantal banden heeft houten platten, alhoewel kartonnen plat-
ten ook voorkomen. Houten platten vinden we in combinatie met sloten van messing, waarbij de tongen op leren stroken zijn gezet. Zij zijn lang niet altijd bewaard gebleven, maar uit resten kan toch steeds een vroegere aanwezigheid afgeleid worden.

Bij maar twee banden zijn de sloten gecombineerd met het zo typerende en bekende beslag in hoofdzakelijk gegraveerd messing ³⁾ en het is waarschijnlijk dat ook zij uit Duitsland stammen. Een aantal banden heeft behalve sloten ook messing verstevigingen van de hoeken ⁴⁾, terwijl drie banden op de platten van houten knoppen zijn voorzien. Sloten moesten de boeken in de kasten en op de lectriijnen vrijwaren voor openstaan en uitzakken, hoekverstevigingen hadden tot doel de hoeken tegen het onvermijdelijke stoten te beschermen, terwijl knop-
pen weer een andere beschermende rol hadden, wanneer de banden open of dicht op de lezenaars of lectriijnen lagen. Vreemd genoeg hebben de knoppen op twee banden iets zeldzaams. Bij één band komen ze al-
leen op het achterplat voor ⁵⁾ en niets wijst erop dat ze ooit ook het voorplat gesierd hebben, en bij één band zijn op beide platten resten van slechts drie knoppen te vinden ⁶⁾, terwijl vier of vijf (Edam 10) het normale aantal is.

De onderkant van de band is speciaal kwetsbaar bij het in en uit de kast nemen. Ter voorkoming van schade bracht men er in de late Mid-
deleeuwen wel 'beentjes' aan, waarop het boek enigszins verhoogd stond. Ook deze niet zo algemene vorm van bescherming is in de Li-
brije vertegenwoordigd (Edam 10).

Met één soort schade verwachtten de vroegere beheerders van de Neder-
landse kerkelijke bibliotheken mede te maken te kunnen krijgen: dief-
stal. Het antwoord daarop was de ketting waaraan de boeken in de Li-
bries van Edam, Enkhuizen en Zutphen hebben gelegen of nog liggen. In Zutphen zijn het zware kettingen die men niet licht kan verbren-
ken; in Enkhuizen heeft men, uit angst voor brand, de kettingen in de
vorige eeuw verwijderd en het is niet duidelijk hoe ze er uit hebben
gezien. In Edam tonen enkele bewaard gebleven fragmenten dat de ket-
tingen dun en weinig sterk zijn geweest: het lijken eerder klokke-
kettingen te zijn (Edam 15). Blijkbaar behoefden de kerkmeesters al-
daar het minst beducht voor diefstal te zijn. Daar tegenover staat
dat, blijkens de klampen, vrijwel alle Edamse banden gekettinkt zijn
geweest, terwijl in Enkhuizen en Zutphen vooral de boeken in groot
formaat aldus beschermd waren of zijn.

Naast de boeken in klein formaat lagen ook veel boeken met kartonnen
platten aan de ketting en dat is bepaald weinig gebruikelijk. Deze
banden kregen overigens van hun binder geen beslag mee, maar leren
riempjes die de boeken ook adequaat konden versluiten - zij zijn bij-
na altijd verteerd en bij het gat afgebroken (Edam 57).

Lagen de Edamse banden van meet af aan aan de ketting? Het is niet
te zeggen. Duidelijk is dat alle klampen aangebracht zijn nadat de
banden waren voltooid. Ze zijn zo goed als uniform uitgevoerd, wat
betekent dat ze wel door een en dezelfde smid gemaakt en bevestigd
zullen zijn, nadat de beide grotere groepen (zie onder) gemaakt wa-
ren, dus ca. 1620 of later. Wellicht zijn ze zelfs pas na 1657 ge-
monteerd, de datum van de recentste druk in de Librije ⁷⁾.

De banden uit de Librije vertonen de nodige variatie in bindtechni-

sche details. Zo vinden we banden waar de met garen omwonden
kapitalen, boven en onderaan de rug, gewoon door leren 'kapjes' over-
dekt worden, of door kapjes die middels enkele dwars geplaatste ste-
ken zijn vastgenaaid. Bovendien zijn er banden waar de kapjes plaats
hebben gemaakt voor leervlechtwerk in paars en naturel leer (b.v.
Edam 30); ook diverse andere wijzen van kapitaal-behandeling komen
voor.

Na de bespreking van een aantal facetten op meer technisch gebied
wordt hieronder ingegaan op de stempeling van de banden, die voor
het onderzoek naar de plaats en tijd dat zij gemaakt werden veel be-
langrijker is. De binders uit de periode van de Renaissance signeer-
den hun produkten zelden en dan nog alleen door haast verstopte ini-
tialen ergens in de stempeling. Onze informatie over hen moet der-
halve hoofdzakelijk ontleend worden aan de in het leer achtergelaten
stempelaafdrukken. Deze waren gezet met stempels die met de hand ge-
maakt en dus uniek waren. Hun afdrukken (ook stempels genoemd) zijn
van afdrukken van varianten te onderkennen wanneer voldoende details
aanwezig zijn en met voldoende nauwkeurigheid gewerkt wordt. De
stempeling van de Librije-bandens is bijna zonder uitzondering
blind aangebracht, met al dan niet verhitte stempels in het leer dat
van te voren niet met bladgoud was belegd, of met een ander metaal.
Er zijn twee soorten reliëf bij de stempels te onderscheiden en bei-
de komen in de Librije voor. Er is het meer grafische reliëf dat
voornamelijk bij de kleinere decoratieve stempels is gebruikt. In
het af te drukken stempeloppervlak zijn partijen weggesneden en al-
leen de overgebleven hoge partijen veroorzaken bij het afdrukken een
- grafische - moet in het leer. Veelvuldig treft men op de banden
een soort hoogreliëf aan, waarbij de blindgestempelde afbeelding
- eigenlijk altijd figuratief - door rondingen in het reliëf volume
krijgt. Het is veroorzaakt door ondiep aangebrachte rondingen in
het af te drukken stempeloppervlak. Leent dit soort stempel zich ei-
genlijk alleen voor blinddruk, het grafisch reliëf-stempel is (ook)
heel geschikt voor de goudstempeling die hier verder niet ter sprake
komt.

Wat betreft de compositie van de stempeling is er weer de nodige va-
riatie. Er zijn banden die slechts met lijnen versierd zijn en wel
in ruiten-patronen (Edam 10), een versiering die aan het einde van
de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw populair was
voor het niet al te luxueuze werk. De lijnen konden door middel van
een 'strijkijzer' gezet worden, een wat langwerpig, slede-achtig
stempel.

Vele banden zijn bovendien met kleine stempels versierd, het soort
stempel dat het makkelijkst is in te drukken. Een (laat) voorbeeld
moge Edam 6 zijn, waar binnen de genoemde ruiten afwisselend heral-
dische lelies en vlammenstempels staan, met daaromheen een kader
van rechtop en op de kop staande draken. Het is waarschijnlijk dat
de band in de Zuidelijke Nederlanden werd gemaakt: het vlammenstem-
pel en de heraldische lelie treft men ook aan op een band in de Ko-
ninklijke Bibliotheek, die, op zijn beurt, de lelie en een ander
stempel, een vliegje, gemeen lijkt te hebben met banden die de Gen-
tenaar Jan Ryckaert (werkzaam tussen 1512 en 1546) maakte. Wellicht
was hij ook de binder van de Edamse band ⁸⁾ (Afb. 5).

Het moeizaam vele malen afdrukken van kleine stempels in het leer
was een tijdconsumerende arbeid. Om sneller te kunnen werken gebruik-

te de binder ook wel plaatstempels, waarmee een hele decoratie ineens kon worden gezet. Het waren grote stempels die met zoveel kracht moesten worden ingedrukt dat er een pers bij benodigd was. Plaatstempels wonnen sedert ca. 1480 aan populariteit, vooral in de Zuidelijke Nederlanden, Noord Frankrijk, het zuiden van Engeland en, zij het in mindere mate, in de Noordelijke Nederlanden. Na ca. 1550 verdwenen zij in de meeste landen, maar in Duitsland waren zij toen juist populair geworden, in een kleinere uitvoering en bijna altijd in combinatie met rollen van een heel specifieke soort. Zulke banden zijn er in de Librije niet, maar wel diverse banden van het eerstgenoemde soort.

De mooiste daarvan (Edam 5) vertoont afdrukken van wel bijzonder grote platen. Op het voorplat ziet men de Heilige Sebastiaan die zijn martelaarschap ondergaat en met pijlen doorboord wordt (de plaat meet 122x82 mm), op het achterplat Christus aan het kruis, aan weerskanten begeleid door Thomas van Aquino en de Heilige Catharina van Siena (maten: 137x95 mm). Beide plaatstempels zijn gesigineerd: ANDRI BOULE. Over André Boule is in feite maar heel weinig bekend. Op grond van de jaren van publicatie van door hem gebonden drukken nemen we aan dat hij tussen 1500 en 1530 gewerkt moet hebben, men neemt aan in Parijs. Banden met afdrukken van zijn platen worden als 'zeer algemeen' omschreven. Toch zijn er in de literatuur niet meer dan een vijftiental afzonderlijk vermeld⁹⁾. In elk geval zijn de verschillende auteurs het erover eens dat Boule's plaatstempels behoren tot het mooiste dat toen gemaakt is. De afdrukken op onze band zijn goed en redelijk gaaf bewaard - daar kunnen de wormgaten op het achterplat niet aan af doen. Om de platen heen is overigens een rolstempel afgedrukt - op dit type stempel wordt hieronder teruggekomen - dat in de literatuur niet vermeld wordt.

Een volgende band (Edam 101) is op beide platten met hetzelfde plaatstempel versierd. Het is in drie velden verdeeld en lijkt daarom uit drie afzonderlijke platen te bestaan. Een smal veld in het midden stelt twee draken ter weerszijden van een roset voor. De brede begeleidende velden hebben elk twee ranken waartussen vogels en andere dieren. Om het ene veld heen staat de tekst: 'deus det / nobis suam pacem et / post mortem / vitam eternam amen' en om het andere veld: 'deus dedit / deus abstulit / sit nomen / domini benedictum'. Van dit soort plaatstempel zijn er vele bekend en beschreven, maar de onderhavige is in de publicaties niet terug te vinden¹⁰⁾. Aangezien het type als zodanig Zuidnederlands is moet hij daar ook wel gemaakt zijn.

Op twee banden in de Librije komt een en hetzelfde plaatstempel voor: de Madonna met het kindje Jezus omringd door een stralenkrans en een medaillon, met erboven en eronder engelen met resp. een kroon en een banderolle met een tekst, die gelezen moet worden als: 'Ave regina coelorum / Ave dna angelorum'. Varianten van deze voorstellingen komen zelden voor en de onderhavige is verder niet teruggevonden. Beide banden omvatten Antwerpse drukken van het werk van Johannes Chrysostomus (Edam 63) en het is mogelijk dat ze behoren tot de bescheiden categorie zestiende-eeuwse uitgeversbandjes¹¹⁾. De uitvoering in kalfsleer over kartonnen platten met sluitriempjes spreekt dat niet tegen. Uit Antwerpen kwamen ze bij Willem Puppius (toen nog in Düsseldorf woonachtig?) terecht en daarna bij zoon Robert die ze aan de Librije legateerde. Eén van beide banden heeft op het voorplat, direct onder de afdruk van het plaatstempel, een blind ingestempeld wapen met monogram (?), mogelijk dat van de binder.

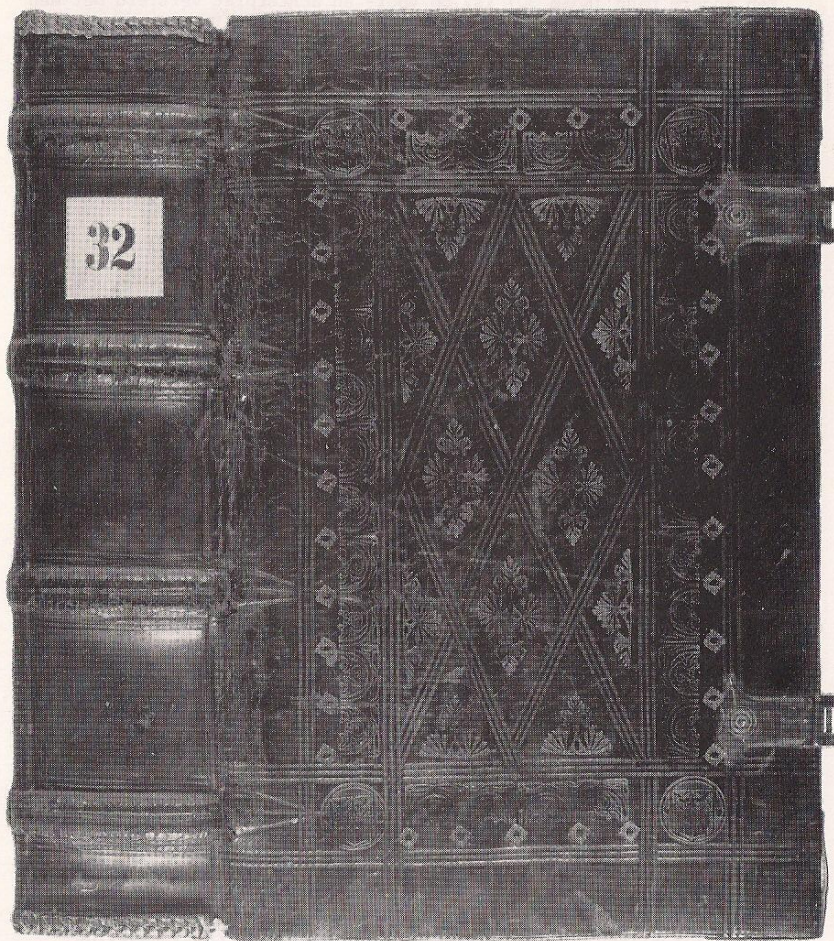
Een andere band (Edam 30) is, op voor- en achterplat versierd met een plaat, waarvan, door het verteerde leer, de voorstelling slecht te herkennen is: Christus herrijzende uit de grafombe omgeven door de 'Arma Christi', en erboven twee engelen met een doornenkroon en een banderolle waarvan de tekst niet meer leesbaar is. Diverse varianten van de plaat zijn in de literatuur te vinden, maar geen is er precies gelijk aan de onderhavige. Een miniatuur met zo goed als dezelfde voorstelling is gepubliceerd door Prosper Verheyden en het is mogelijk dat het miniatuur als voorbeeld heeft gediend voor de stempelsnijder(s)¹²⁾. In elk geval stamt het bandje net zoals het miniatuur uit de Zuidelijke Nederlanden.

Hetzelfde geldt voor een band (Edam 54) bedrukt met een plaat die twee boven elkaar staande keizermedaillons weergeeft, binnen een kader met allerlei decoraties. Speciaal valt bij het kader het onderste wapenschild op met het monogram GI, ongetwijfeld de initialen van de binder. Luc Indestege heeft de vele plaatstempels met medaillons en buste's gepubliceerd en ook de onze was hem bekend (type X)¹³⁾. Hij meldt dat het monogram voor Johannes Grapheus zou kunnen staan. Waren de tot nu toe genoemde plaatstempels in hoogrelief uitgevoerd, op één van de Librije-bandens staat een plaat, alleen op het voorplat, die grafisch reliëf vertoont (Edam 57). Voorgesteld is de zondeval: Eva is bezig de appel te plukken voor de vóór haar gezeten Adam. De plaat is verder niet terug gevonden. De rol die verder de platten siert is daarentegen wel teruggevonden, op een band in de Groningse Universiteits Bibliotheek welke een druk uit 1543 omsluit¹⁴⁾.

Ruitvormige stempels die centraal een granaatappel, denne-appel of een roset bevatten en eromheen een kruis van waaivormig uitgespreide bladeren, komt men wel op Duitse en Nederlandse banden tegen¹⁵⁾. Zij vullen de ruitvormige vlakken op platten die hoofdzakelijk met diagonale lijnen bewerkt zijn, terwijl de resterende halve ruiten langs de kanten (doorgaans) met halve stempels van het genoemde soort gevuld zijn. Tot voor kort leek het erop dat dergelijke stempels bij voorkeur in Duitsland en in mindere mate in Nederland gebruikt werden. Maar de studie van de banden in de Librije wees uit dat zich alleen al daaronder nogal wat banden van dit type bevinden, dertien met aldoor verschillende varianten van het ruitvormige stempel. Ook tussen de weinige versierde banden in de Librije van Enkhuizen steken verhoudingsgewijs veel van zulke banden, terwijl een oppervlakkig onderzoek in het magazijn van de collectie drukken tot en met 1540 in de Koninklijke Bibliotheek uitwees dat zich daar zelfs een kleine honderd banden van dit soort bevinden - ook weer met voortdurend verschillende varianten van het ruitstempel. Hieruit kan eigenlijk alleen maar geconcludeerd worden dat de ruitstempeling met grote ruitvormige stempels vooral in de Noordelijke Nederlanden geliefd moet zijn geweest¹⁶⁾.

Een mooi voorbeeld is de band die eigendom is geweest van Johannes Johannis van Edam. Waarschijnlijk heeft de binder ervan in Noord Holland gewerkt, want een band met precies dezelfde stempels bewerkt vindt men in de Librije van Enkhuizen¹⁷⁾. Hij omvat een druk van 1537, waaruit afgeleid kan worden dat beide banden wel rond 1540 gemaakt zullen zijn.

Een andere band van het soort is ook speciale vermelding waard (Edam 32). De ruitstempeling is hier gecombineerd met in successie afgedrukte boogvormige stempels, een stempeling die men op banden uit de Nederlanden van het einde van de vijftiende en het begin van de

Afb. 6. Kalfsleren boekband, blind bestempeld, afkomstig uit Antwerpen, eerste helft 16e eeuw (Edam 32).

zestiende eeuw vaker kan aantreffen, al dan niet tezamen met de ruitstempels¹⁸⁾. Opmerkelijk is ook het wapen dat in de hoeken van het kader op de platten staat, dat van Antwerpen, een duidelijke aanwijzing dat de maker van de band in die stad werkte. Twee haast identieke banden, met hetzelfde wapen, bevinden zich in de Enkhuisense Librije¹⁹⁾ en omvatten drukken uit 1534 en 1530, terwijl aantekeningen in beide banden een Nederlandse herkomst lijken te bevestigen. Een vierde band met in elk geval een deel van de stempels bevindt zich in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek en omvat een druk van 1528²⁰⁾, terwijl de Universiteitsbibliotheek van Erlangen nog een band met het wapen rijk is, om een druk van 1536/37²¹⁾. Een zesde band van dit soort is te vinden in de Bibliotheek der Grossen Kirche in Emden en heeft precies dezelfde uitmonstering als de Edamse band²²⁾. Alle zes de banden zijn evident uit één atelier afkomstig waar ze in de jaren dertig van de zestiende eeuw gemaakt moeten zijn (Afb. 6). Was voor de eerste ruitstempelband een vervaardiging in Noord Holland aannemelijk te maken en voor de tweede een in Antwerpen, de te behandelen derde band van dit soort (Edam 34)²³⁾ is met redelijke zekerheid als Amsterdams te kwalificeren. Het Andreas-kruis dat de platversiering in vier velden verdeelt is namelijk gezet met een rolstempel dat ook, zelfs uitsluitend, is aangebracht op een band om geschreven handvesten van de stad uit 1413/1562, in het Amsterdamse Gemeente Archief. Alhoewel een dertig jaar na de Edamse band is deze band toch zeker in Amsterdam gemaakt²⁴⁾.

Al een paar maal is de term 'rolstempel' gevallen, welke wellicht enige uitleg behoeft. De rol is uitgevonden om dezelfde reden als het plaatstempel: arbeids- en dus tijdsbesparing. De voorstelling van het rolstempel werd in de zijkant van een dikke ronde plak metaal gegraveerd, die in een houder gemonteerd rollend kon worden afgedrukt met als gevolg een snel gezette en in principe eindeloze versiering. Rollen kwamen aan het einde van de vijftiende eeuw op, maar werden eerst in de loop van de zestiende eeuw populair en beheersten vanaf die tijd een goed deel van de Europese produktie aan meer luxueuze boekbanden. In later tijd werden ze eigenlijk altijd van 'grafisch' reliëf voorzien, maar in de zestiende eeuw, met name in Duitsland en de gebieden rondom dat land, overheerste het hoogreliëf. De typerende themata zijn: medaillons met keizerbuste's tussen ranken, de voorvechters van het protestantisme, de evangelisten of andere personen uit de Bijbel, Bijbelse voorstellingen, deugden, muzen, allegorische of mythologische figuren of mengingen van dit alles. Voorstellingen die ten dele welgevallig waren aan protestanten, ten dele aan katholieken en ten dele aan beide, maar steeds met de nodige vrijheid gecombineerd werden.

De figuratieve rollen met hoogreliëf vereisten, net als de plaatstempels, een hoge mate van vakbekwaamheid van de maker bij de vervaardiging. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we naast initialen van de binders voor wie ze gemaakt waren ook wel monogrammen van de stempelsnijders op de rollen en platen vinden, en ook wel de data van vervaardiging. Op vele Librije-bandens zijn zulke rollen afgedrukt, waar bij het opvalt dat geen ervan bindersinitialen draagt, dat diverse zijn gedateerd (de vroegste 1535, op Edam 57) en dat een aantal monogrammen draagt van de stempelsnijders. Het monogram HB komt eenmaal voor op een rol die tweemaal gedateerd is, 1547 (Edam 81). Alle andere gemonogrammeerde rollen hebben hetzelfde monogram NP.

Alhoewel tot nu toe niemand in staat is geweest de naam te achterhalen van de stempelsnijder die zichzelf met NP aanduidde, behoort hij toch tot de figuren uit de geschiedenis van de boekband waarover bijzonder veel is geschreven en gespeculeerd. Het zou te ver voeren om daar thans op in te gaan, maar in het kort kan het volgende gemeld worden. Alle auteurs die NP onderzochten hebben geprobeerd boekbanden te vinden die een of meer van de ca. 130 van hem bekende rollen vertonen en met absolute zekerheid te localiseren zijn ²⁵⁾. Door de plaatsen te traceren waar de rollen gebruikt zijn hoopte men te kunnen aangeven waar hij gewerkt moet hebben en over welk gebied de rollen in zijn tijd verspreid werden. Nu is dat gebied bijzonder groot gebleken. Naast Duitse steden als Aken, Essen, Dortmund en Düsseldorf zijn ook Groningen, Deventer en Zwolle aangewezen als plaatsen waar lang geleden NP rollen gebruikt zijn. Zelfs heeft Ilse Schunke, naar mijn mening weinig overtuigend, gepoogd om Werden aan te wijzen als de plaats waar de meester geleefd moet hebben.

Nu heeft het onderzoek van enige oude Noordhollandse collecties, waaronder die van de Librije, onomstotelijk bewezen dat zich aldaar ook een aantal NP rollen bevonden hebben in de tijd dat de meester werkte. En daarmee wordt het spreidingsgebied van de rollen weer een stuk groter.

De meest interessante NP-band in de Librije is wellicht die welke Hieronymus Stridonensis *Opera* ... (Basel, 1537) omvat, blijkens aantekeningen op het schutblad in de 17e eeuw vóór 1619 door Robert Puppilus gekocht voor 1 gulden en 10 stuivers en bij zijn dood aan de Librije vermaakt (Edam 41). Drie kaders van rollen volgen elkaar op de platten van buiten naar binnen op. De buitenste rol vertoont druiveranken met ertussen vier medaillons met keizerbuste's. Daarvan draagt één het monogram NP en een nader de datum 1551. De rol is al lang bekend van andere banden. Haebler veronderstelde dat zij in Utrecht werd gebruikt omdat zij te vinden is op een band in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek waarvan te klakkeloos werd aangenomen dat hij ook in Utrecht was gemaakt ²⁶⁾. Met meer reden verwees Ilse Schunke de rol naar Antwerpen: een andere band heeft behalve de rol ook een gestempelde initiaal die met een Antwerps binder wordt vereenzelvigd ²⁷⁾. Toch is het zo goed als zeker dat de rol in de Noordelijke Nederlanden, en wel in Amsterdam, werd gehanteerd - tenzij er meerdere rollen met precies dezelfde voorstelling hebben bestaan. Zij is namelijk te vinden op nog twee Edamse banden ²⁸⁾ en, wat belangrijker is, op een band in het Amsterdamse Gemeentearchief. De laatstgenoemde band bevat handvesten van de stad, een manuscript van 1565, en kan nergens anders gemaakt zijn dan in Amsterdam.

Een tweede, niet gemonogrammeerde, rol met keizer-medailles en wapens die de Amsterdamse band siert is trouwens ook op een van de drie Edamse banden terug te vinden. Keren we terug naar ons uitgangspunt, de band om Edam 41. De middelste rol op de platten is niet gesigneerd, maar 1556 gedateerd, en stelt achtereenvolgens Cleopatra, Iudith, Polia, Prudencia, Suavitas (?) en Lucrecia voor. Zij is op de Utrechtse band eveneens gecombineerd met NP's keizerbuste-rol. De binnenste rol op onze band is wederom NP gesigneerd en 1551 gedateerd. Zij is vermoedelijk door Ilse Schunke beschreven in haar lijst van NP-rollen als nr. 15a en in Antwerpen gelocaliseerd. Het is duidelijk dat ook deze rol in Amsterdam moet worden gelocaliseerd. ²⁹⁾ Op de band om Bullinger's *Sermones* komen twee andere NP rollen voor, een brede en een smalle die tot nu toe onbekend waren en mede te vinden zijn op een band in Enkhuizen, zelfs in een identieke compositie ³⁰⁾.

Deze band omvat een Bazelse druk uit 1546 en moet zich, blijkens een aantekening reeds in 1586 in Enkhuizen bevonden hebben. De brede rol is bijzonder fraai en stelt de verkondiging aan Maria, de kruisiging en Gethsemene voor. De smalle rol geeft Lucretia, Prudentia en Iudith en Suavitas (?) weer en is niet alleen gesigneerd, maar ook 1557 gedateerd.

Een volgende NP-rol, op een andere Edamse band, toont David, Urias, Saul en Joab (?). Zij is gemonogrammeerd en 1558 gedateerd. De rol is door Schunke gepubliceerd als Gronings en inderdaad zijn er in de Groningse Universiteitsbibliotheek twee banden waarop men haar kan vinden - in combinatie met dezelfde, niet gesigneerde of gedateerde rol met als voorstelling Christus, Petrus, Paulus en Mozes welke ook op de Edamse band is afgedrukt ³¹⁾. De laatstgenoemde komt uit het bezit van Willem Puppilus die uit Düsseldorf kwam en een Groningse herkomst van de band lijkt niet onmogelijk.

Een zesde NP-rol (Edam 97) stelt vier vrouwen voor met slechts ten dele te lezen onderschrift: Lucretia, Prudentia, Justitia en vermoedelijk Suavitas. De rol is NP 1558 gemerkt en is niet gepubliceerd. Voorlopig geeft de band waarop zij staat niet vrij waar hij gemaakt is, maar wellicht zal het er ook op afgedrukte huismerk AE ooit een aanwijzing opleveren wie de binder was.

De zevende en laatst te bespreken NP-rol op een Edamse band ³²⁾ is een zogenaamde Salvator-rol en stelt Christus als Salvator Mundi voor en David, Jesaja en Paulus, vergezeld van de bij de afbeeldingen behorende teksten. De band behoort tot de weinige die naast blindstempeling ook goudstempeling vertonen, hier de naam van de eerste eigenaar, Gherardus Guilhelmi, en de datum van vervaardiging, 1562. Blijkens aantekeningen is het boek ten minste tweemaal in andere handen geweest alvorens het in 1586 in de Librije werd opgenomen. Wanneer mijn identificaties juist zijn, komen op de Librije banden drie al eerder gesignaleerde NP-rollen voor (de nummers 15a, 16 en 57 in de lijst van Haebler en Schunke) en op de Amsterdamse banden ook drie (nr. 16, 56 en 59) ³³⁾. Voorts hebben de Amsterdamse, de Edamse en de Enkhuizense zeven nog niet gepubliceerde rollen, die ten behoeve van het verdere onderzoek hieronder beschreven zijn op de voor dit materiaal gebruikelijke wijze.

(bij 30) 'Rechtvaardigings'rol
156x23. (Gevangenneming) Pccatum - (Aankondiging) NP Ave...
1557 (Kruisiging) Ecce. Ang. Dei.
Edam, Librije 71; Enkhuizen, Librije 108 Fol.

(bij 34) Salvatorrol
145x15. (Salvator) - 15 57 (Petrus) - Paulus - NP (Johannes).
Enkhuizen, Librije 307 Fol.

(bij 34a) Deugdenrol
163x18. NP Lucrecia - Prudentia - Iudit - (Suavitas?) 1557.
Edam, Librije 71; Enkhuizen Librije 108 Fol.

(bij 39) Deugdenrol
170x16. Lucrecia - Prudencia - Iusticia - NP (Suavitas?) 1558.
Edam, Librije 97.

(bij 50) Deugdenrol
156x13. Lucre... - Prud... - Iusti... - (Suavitas) 15 NP 59(?).

Amsterdam Gemeente Archief, 16e Inbrengregister Weeskamer, (1611-1616).

(bij 53a) Mariarol

175x14. Maria - David (of Davit?) - NP Isaeia - 15 59 - Paulud.

Amsterdam Gemeente Archief, 8e Inbrengregister Weeskamer (1564).

(bij 67b) Salvatorrol

148x19. (Salvator) Data est/ michio. - (David) De fruc/tu ve... - NP (Jesaia) Superso/livaadv - (Paulus) Apparu/itbenig.

Edam, Librije 27.

Diverse van de gepubliceerde en niet gepubliceerde rollen kunnen, met name wanneer zij Amsterdamse archiefbanden sieren, met stelligheid naar Amsterdam verwezen worden, terwijl het bij andere rollen zeker is dat zij ten minste in Noord Holland gebruikt werden. Hoe zijn de rollen er terecht gekomen? Zolang we nauwelijks iets weten over de vervaardiging van het stempelmateriaal, over hun makers en over de wijze waarop zij besteld dan wel uitgevent werden kan men slechts speculeren. Wat betreft NP gaat het er in elk geval, mede dankzij de nu gevonden rollen, steeds meer naar uitzien dat hij ze uitventte of liet uitventen over grote gebieden in Noord Europa. Hij maakte veel meer rollen dan een stad van middel grootte kon afnemen, vermoedelijk tezamen met medewerkers - dat zou het verschil in kwaliteit kunnen verklaren. Er zijn nog meer banden in de Librije die tot een kleinere of grotere groep behoren. Hieronder komen enkele van de acht gevonden kleine groepen aan de orde en, tot slot, twee grotere. Als eerste moet een groep van drie banden (twee boeken) aan de orde gesteld worden (o.a. Edam 89)³⁴⁾. De enkele band is blijkens aantekeningen door Robert Puppius aan de Librije nagelaten en dat geldt ook voor de bij elkaar behorende twee andere banden. Alle drie zijn ze sterk gelijkend bestempeld met drie kaders van verschillende rollen, voorstellende Maria met kind, het offer van Abraham, David en Johannes de Doper, voorts Spes, Fides en Caritas en een rol met palmetten. Ook zijn er verschillende stempeltjes op afgedrukt. Alle drie de rollen en enkele stempels zijn terug te vinden op een band die thans bezit uitmaakt van de Groningse Universiteitsbibliotheek, maar vroeger van de Amsterdamse - een aanwijzing voor een Amsterdamse herkomst van alle vier de banden³⁵⁾. Een andere kleine groep, van twee banden (Edam 88) is ongetwijfeld als geheel door Pouwels Pieterszn aan de Librije geschonken, alhoewel slechts een van beide zijn aantekening draagt. Een Nederlandse herkomst van de groep is echter niet waarschijnlijk omdat de afgedrukte rol typisch Duits is: Salvator, Petrus, Paulus en Johannes de Doper, ieder met hun attributen in een stralenkrans boven het hoofd³⁶⁾. Hier kan - en passant - ook de band naar voren worden gebracht die voorzien is van een eigenaardige stempeling van een rol met zuilachtige elementen rond een middenveld dat volgestempeld is met heraldische lelies en boogjes (Edam 53). De nogal typerende stempels vindt men precies zo op enkele banden in de Groningse Universiteitsbibliotheek³⁷⁾ die met redelijke zekerheid als Gronings kunnen wor-

den gekarakteriseerd. Ook de Librije band moet daar wel vandaan komen. Tot slot nog iets over twee grotere groepen bij elkaar behorende banden, de een bestaande uit negen banden en de ander uit zeven. De eerste groep (o.a. Edam 64)³⁸⁾ is via ten minste drie Edammers in de Librije terecht gekomen, zo blijkt uit de aantekeningen, Robert Puppius, Pouwels Pieterszn en Jacobus Breed. Het zijn, op een boek in kwarto-formaat na, folianten. Alhoewel enkele van de banden in een uitstekende staat van bewaring verkeren, is de indruk van de gebruikte rollen op alle banden slecht te herkennen. De voorstellingen op de rol waren, toen die gebruikt werd blijkbaar niet goed meer: een aanwijzing ervoor dat de banden op een laat moment gemaakt zijn. Het zou dan ook aantrekkelijk zijn om te veronderstellen dat de groep eerst voor de Librije gemaakt is, ná de schenking van de boeken. Daartegen pleit het feit dat de aantekeningen betreffende het vroegere eigendom staan op de schutbladen, die immers eerst tijdens het binden aangebracht werden. De even aantrekkelijke veronderstelling dat de banden in opdracht van de drie schenkers zouden zijn gemaakt, stuit ook op problemen: op een achterschutblad van een van de banden staat een uitvoerige, in de catalogus van Pennink niet vermelde, aantekening die erop kan wijzen dat hij reeds in 1556 heeft bestaan³⁹⁾. Ook wat betreft de gebruikte stempels en techniek levert de groep problemen op omdat geen van beide consistent zijn. Zijn de banden wellicht over een betrekkelijk grote tijdsspanne gemaakt? De meeste banden hebben in elk geval dezelfde stempels; ze zijn met beide of een van beide hierna te beschrijven rollen versierd. De eerste rol meet 188x17 mm en stelt voor Mater Dei, Juditt, Iustifi (justitia) en Lucreti(a). De tweede meet 168x18 mm, is slecht te herkennen maar stelt vermoedelijk de vier evangelisten voor, vergezeld van hun attributen. Twee banden vallen een beetje uit de groep. Een heeft de evangelistenrol tezamen met een maureskenrol en enkele stempels terwijl op de eerder genoemde banden geen stempels zijn afgedrukt. De maureskenrol en een van deze stempels zijn te vinden op de laatste band, die verder niets met de groep gemeen heeft⁴⁰⁾. De tweede grote Edamse groep is eenduidiger (o.a. Edam 15 en 20; afb.7)⁴¹⁾. Er steken nogal wat convoluten onder, waar diverse boekjes in één band bijeen zijn gebracht. Enkele boekjes midden in deze convoluten tonen duidelijk sporen van een vroeger afzonderlijk bestaan, door sterk beduimelde laatste bladzijden en door afgesneden aantekeningen. Tijdens het herbinden zijn b.v. drie aantekeningen wat ingekort, die melden dat de betreffende boekjes door Pouwels Pieterszn aan de Librije vermaakt waren⁴²⁾. Dit laat slechts één conclusie toe: de banden zijn gemaakt nadat de boeken in de Librije terecht waren gekomen, vermoedelijk vlak daarna, want de stijl van de versiering laat nauwelijks een datering na ca. 1620 toe. Wat betreft de afgedrukte rollen vormt de groep ook een eenheid. Alle banden zijn met hetzelfde paar rollen bewerkt en maar één met nog een derde, een rol met palmetten. Beide rollen stellen resp. voor keizerbuste's tussen ranken en keizerbuste's tussen ranken en ruiten. De banden zijn zeker door één binder gemaakt, maar of die in Edam werkte is niet te zeggen. Het is allesbehalve zeker dat er toen in die stad voldoende emplooi was voor een binder en de stad Amsterdam, waar zoals we zagen ook diverse andere banden vandaan komen, was niet ver weg.

Afsluitend kan er nog eens op gewezen worden dat de banden uit de Edamse Librije de nodige variëteit vertonen, ook wat betreft hun herkomst. Een redelijk aantal banden moet wel uit Noord Holland afkom-

Afb. 7. Kalfsleren boekband, blind bestempeld, gemaakt in (de omgeving van) Edam, rond 1620 (Edam 15).

stig zijn en hebben daarmee belang voor de ontwikkeling van de bindkunst in de Noordelijke Nederlanden, waarover wat betreft de periode tussen ca. 1540 en 1640 veel te weinig bekend is. Anderzijds zijn er vele banden van elders, die al spoedig na hun vervaardiging naar Edam toe zijn gekomen en dus de veel gehoorde stelling dat eens gebonden boeken in de zestiende eeuw de stad van binden zelden verlieten op zijn minst wat nuances geeft.

J. Storm van Leeuwen

Noten

- 1 Zie voor de gebruikte termen: Jan Storm van Leeuwen, *De achttiende-eeuwse Haagse boekband ... 's-Gravenhage*, 1976, blz. 476-478; *Het Middeleeuwse boek in Groningen*, onder red. van Jos.M.M. Hermans, tent. 1-31 okt. 1980. Tweede druk. Groningen, 1981, blz. 39-47.
- 2 Edam 37 en 79. De catalogusnummers van in de tentoonstelling als boekband geëxposeerde stukken zijn in de tekst opgenomen. Banden waaraan gerefereerd wordt, die niet ten toon zijn gesteld, worden in de noten vermeld.
- 3 Edam 60,84. 4 Edam 43, 58, 59. 5 Edam 40.
- 6 Edam 3. 7 Edam 108.
- 8 De band in de KB omvat Terentius, *Sex comoediae*, Lovanii, 1530 (boeknummer: 225 G 28); Voor Ryckaert zie: *Boekbanden uit vijf eeuwen*, catalogus van de tentoonstelling, Gent, 1961, blz. 43 e.v.; vergelijk in dezelfde catalogus ook cat. 20 (afb. VII).
- 9 Zie voor Boule en de van hem gepubliceerde banden vooral E.Ph. Goldschmidt, *Gothic and Renaissance bookbindings*, London, 1928, cat. 56 (en de daar opgegeven literatuur); L. Michon, *La reliure Française*, Paris, 1951, blz. 34; *The history of bookbinding, 525-1950 AD*, an exhibition... Baltimore, 1957, cat. 185; *Boekbanden uit vijf eeuwen*, op.cit. cat 200, 201; E. Laucėvičius, *Lithuanian library bookbindings*, Vilnius, 1976, cat. 521.
- 10 Luc Indestege, 'Schmuckformen auf Flämischen Einbänden im ausgehenden Mittelalter; beschriftete Rankenplatten', in: *Gutenberg Jahrbuch* 1958, blz. 271-287.
- 11 Alsmede Edam 100; verg. J.B. Oldham, *Blind panels of English binders*, Cambridge, 1958, Trip. 9.
- 12 Prosper Verheyden, 'Boekbanden uit 's-Hertogenbosch', in: *Het boek*, nw. reeks 21 (1938), blz. 209-239.
- 13 Luc Indestege, 'heads-in-medallion panels as binding decoration in The Netherlands during the sixteenth century', in: *Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey*, Amsterdam, 1966, blz. 276-296.
- 14 Epiphanius, *Contra octoaginta haereses opus*, Basel, 1543. UB Groningen (boeknummer 6C²17; HBG 231). Deze informatie dank ik aan Drs. Jos.M.M. Hermans, wiens wrijfsels en beschrijvingen van boeken en banden in de eerste collectie van de Groningse UB ik heb mogen doornemen. Zijn daaraan gewijde proefschrift (*Boeken in Groningen; Studies rond de Librije van Sint Maarten*) zal binnenkort verschijnen. Zijn nummering is hier overgenomen, voorafgegaan door HBG.
- 15 Jan Storm van Leeuwen, *De meest opmerkelijke boekbanden uit eigen bezit*, catalogus van de tentoonstelling, 's-Gravenhage, 1983, cat. 15, 16.

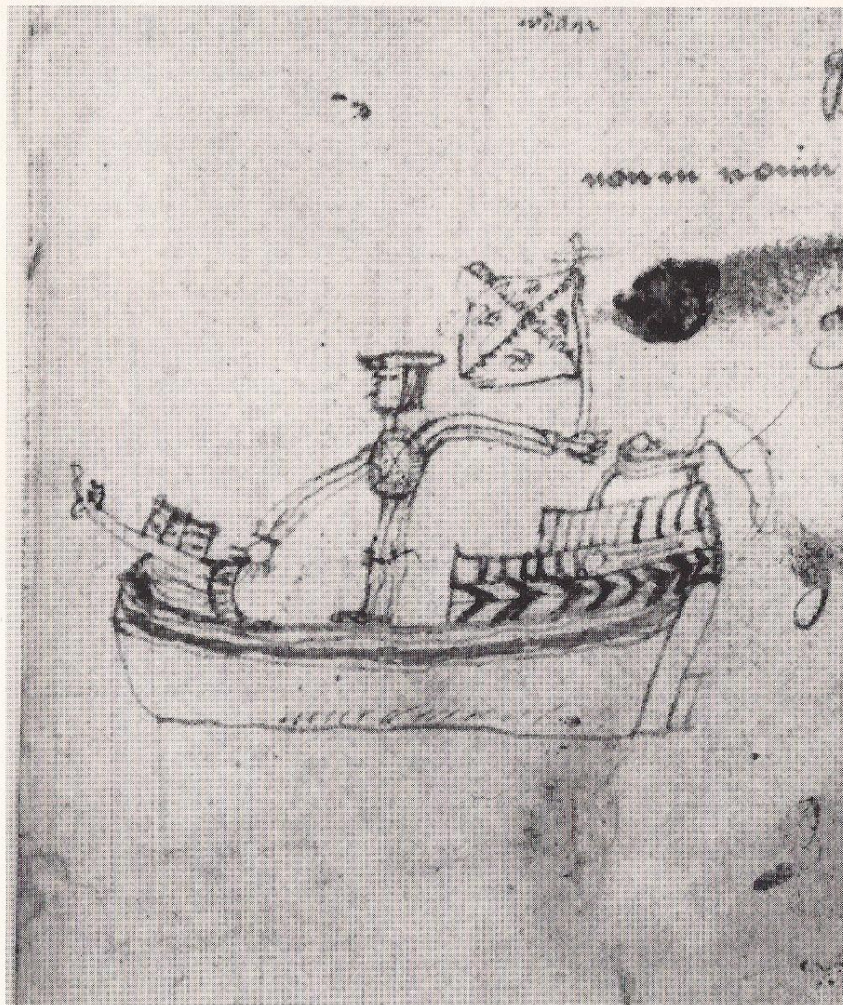
- 16 Andere aanwijzingen vindt men in b.v. A. Hulshof en M.J. Schretlen, *De kunst der oude boekbinders...*, Utrecht, 1921, blz. 18-21; Prosper Verheyden, 'Boekbanden uit Maastricht', in: *Het Boek* nr. 22 (1933/34), blz. 137-180 (afb. 7, 11); Elfried Leskien, 'Zwei spätgotische Einbände Niederländischer Herkunft', in: *Gutenberg Jahrbuch* 1961, blz. 292-295.
- 17 Edam 7; *Catalogus van de boekerij in de Westerkerk te Enkhuizen*, bewerkt door D.A. Brinkerink, Enkhuizen, 1908, 52 Fol.
Dank aan de heer E.C. de Vries, die mij in de gelegenheid stelde de Enkhuizense banden te bestuderen.
- 18 Verg. Hulshof en Schretlen, *De Kunst*, op.cit., blz. 20, 21.
- 19 *Catalogus...* Enkhuizen, op.cit. 114 Fol en 313 Fol.
- 20 Hulshof en Schretlen, *De Kunst*, op.cit. blz. 20.
- 21 Ernst Kyriss, 'Städteappen auf spätgotischen Einbänden', in: *Gutenberg Jahrbuch* 1965, blz. 348-352, stempel 22 op een boek uit de Universitätsbibliothek in Erlangen (boeknummer Jur.V.2°.24).
- 22 R. Gualterus, *In acta apostolorum homiliae*, Zürich, 1569, en een ander werk, Zürich, 1572. (boeknummer Theol. fol. 120), zie noot 14.
- 23 Bij de band behoort de identiek bewerkte cat. 34a.
- 24 Voor gegevens over banden in het Gemeente Archief in Amsterdam ben ik veel dank verschuldigd aan medewerkers van dit archief.
- 25 Ilse Schunke, *Studien zum Bilderschmuck der Deutschen Renaissance-einbände*, Wiesbaden, 1959, hoofdstuk 8, waar het meest complete overzicht van NP-rollen en plaatstempels is gegeven en de overige NP-literatuur is opgegeven.
- 26 Konrad Haebler, *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, Leipzig, 1928-1929, deel 1, blz. 350; Hulshof en Schretlen, *De Kunst*, op.cit., blz. 31.
- 27 *Exposition de reliures*, I, Du XIIe siècle à la fin du XVIe, Brussel, 1930, cat. 320.
- 28 Edam 47, 83. 29 Edam 71.
- 30 *Catalogus...* Enkhuizen, op.cit. 108 Fol.
- 31 J. Schonerus, *Opera mathematica*, Neurenberg, 1561. UB Groningen (boeknummer P⁶; niet in HBG) en A. Reisnerus, *Jerusalem vetustissima ... civitas ... descripta*, Frankfurt, 1563. UB Groningen (boeknummer S¹; niet in HBG), zie noot 14; Edam 84.
- 32 Edam 27.
- 33 Te vinden op resp. de navolgende stukken in het Amsterdams Gemeente Archief, Handvesten van Amsterdam, 1565; het 8e Inbrengregister van de Weeskamer, 1564 en het 19e Inbrengregister van de Weeskamer, 1623-1625.
- 34 Alsmede Edam 76 en 76a.
- 35 G. Eder, *Oeconomia Bibliorum*, Keulen, 1571, en een ander werk, Keulen, 1571. UB Groningen (boeknummer D¹ ^{h,xx}), zie noot 14.
- 36 Alsmede cat. 87; Ernst Kyriss, 'Württembergische Renaissancebände mit Rahmenplatten', in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 6 (1964), kol 1397-1406; Erns Kyriss, 'Deutsche Renaissance-bände mit Rahmenplatten', in: *Gutenberg Jahrbuch* 1962, blz. 500-506.
- 37 J. Royardus, *Homiliae in Evangelia dominicalia*, Antwerpen, 1542.
J. Royardus, *Homiliae in epistolas dominicales*, Antwerpen, 1543.
J. Royardus, *Homiliae in festivitates sanctorum*, Antwerpen, 1543. UB Groningen (boeknummer DM α 2 I, II en III; HBG 307 en 308).
- 38 Alsmede Edam 33, 38, 58, 59, 62, 67, 72, 73.
- 39 Edam 38 40 Resp. Edam 67 en 73.
- 41 Alsmede Edam 21, 31, 69, 70, 90, 95.
- 42 Edam 70 boekje 4 en 5, Edam 90.

CORRECTIES EN AANVULLINGEN

Geciteerde werken:

- Belg. Typ.: Geneviève Glorieux, *Belgica Typographica 1541-1600*, II. Nieuwkoop, 1977-1980.
- Bezzel, Erasmus: Irmgard Bezzel, *Erasmusdrucke des 16. Jahrhunderts in bayerischen Bibliotheken*. Stuttgart, 1979.
- IDL: *Incunabula in Dutch libraries: a census of fifteenth-century printed books in Dutch public collections* (ed.- in - chieff Gerard van Thienen). Nieuwkoop, 1983.
- NK: Wouter Nijhoff en M.E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*. 's-Gravenhage, 1923-1971.
- Edam 1, cat.nr.99: IDL 3659.
- Edam 2, cat.nr.11: IDL 518. Deze druk wordt nu niet meer aan een belgische, maar aan een Keulse drukker toegeschreven.
- Edam 3, cat.nr.14: IDL 940.
- Edam 4: 1, cat.nr.106: IDL 3269.
- Edam 4: 2, cat.nr.154: IDL 4700.
- Edam 8: Zie over de 16e eeuwse kindertekeningen in deze verzamelband Hella Arndt, 'Johannes est stultus, Amen. Kinderzeichnungen eines Lateinschülers aus den Tagen des Erasmus', in: *Argo, Festschrift für Kurt Badt*. Köln, 1970, blz.261-276.
- Edam 8: 1, cat.nr. 3: NK 2243.
- Edam 8: 2, cat.nr. 59: NK 3847.
- Edam 8: 4, cat.nr.126: NK 3015.
- Edam 8: 6, cat.nr. 8: NK 2305.
- Edam 9: 1, cat.nr.123: NK 3737.
- Edam 11, cat.nr.113: Zie hierover J. Gerritsen, 'Een Origenes editie van 1515', in: *Het Boek*, 31 (1952-54), blz.90-98.
- Edam 14: 2, cat.nr.148: NK 3944.
- Edam 14: 4, cat.nr.124: NK 3743.
- Edam 14: 5, cat.nr. 48: NK 2660.
- Edam 21: 1, cat.nr. 68: NK 2937.
- Edam 21: 2, cat.nr. 67: NK 2929.
- Edam 21: 3, cat.nr. 72: (Keulen, Eucharius Cervicornus, 1524). Zie Bezzel, Erasmus 1182.
- Edam 24 : Verdwenen tussen 1867 en 1934.
- Edam 25 : In 1934 vermist, enkele jaren geleden teruggevonden. Eusebius, *Ecclesiastica Historia*. Basileae, J. Frobenius, 1523.
- Edam 29: 1, cat.nr.70: (Mainz, Johann Schoeffer). Zie Bezzel, Erasmus 1287.
- Edam 31: 2, cat.nr.71: (Augsburg, Sigmund Grimm en Max Wirsung. Zie Bezzel, Erasmus 1485.
- Edam 35 : Verdwenen tussen 1867 en 1934.
- Edam 44 : Verdwenen tussen 1867 en 1934.
- Edam 50, cat.nr.145 : Dit is de uitgave van Johannes Steelsius te Antwerpen, Belg. Typ. II, 5238.

- Edam 69:3,cat.nr.37: Vermoedelijk de uitgave Antwerpen,
Johannes Loëus, 1551, Belg.Typ. II,5347.
Edam 97: cat.nr.42: Vermoedelijk de uitgave Antwerpen,
Johannes Steelsius, 1556, Belg. Typ. II, 6073.
Edam 105 : In 1934 is aanvankelijk aan Edam 92 ook nog
het nummer 105 gegeven. Edam 105 bestaat dus niet.

Afb. 8. Zestiende eeuwse kindertekening in Edam 8.

REGISTER VAN VROEGERE BEZITTERS

De nummers zijn de Edamnummers. Via de concordantie op blz. 34 vindt men de catalogusnummers.

Baccart, Augustinus 1598	48
Breed, Jacobus Jansen	3,16,55,64:1,71
Capitaneus, Joannes Robertus	27
Caspar...., M. pastor in parte orientali...Anno 1568	53
Cornelius, Petri	54
Cornelius, Wijnandie, magister	54
DWAEM 1558	84
Grangorius, Frater Gerardus... in Insualda (?)	17
Gravius, Carolus, Abotecarius Revaliensis, Anno 1562	37:1,37:2
Guilhelmi, Gherardus 1562	27
Henricus de Prati	18
Hydoreus Arnemius, Balthasar	60,84
Joannis, Simon Groninganus, pastor	43
Johannes Edammis	8:1
Johannes Johannis de Edammis	7
Knippinck, Henricus	57
Leonardi, Jacobus, custos templi et ludi praeceptor, obiit anno 1582	43
Myarsius, Jacobus	6
Petri Elburganus, Joannes 1583, 12 Maij	27
Petrus Medenblicensis	50
Petrus Purmeranus	21
Pouwels (Pauels,Pouwel)Pietersz.	26,31:2,37:1,38,39:1,62,69:2, 70:4,70:5,72,75:1,85,88,90
Puppius Dusseldorpianus,Gulielmus cognomento Erckrath,1562,1565	22,49,60,63:1,77,84,93,100,101
Puppius Edamensis, Robertus	5,10,18:1,36:1,41,59,60,63:1,67, 76,76a,84,86,86a,100,101,107
Scrijver, Jan Peterszn.	27
Simonis, Andreas	27
Stephanus, Hermannus	48
Wijns, Simon Ephippi,Groningensis	28,29:1